de *altreformierte* kerkorde en de Nederlandse belijdenisgeschriften voor de gehele *Altreformierte Kirche* in 1905 in het Duits werden gepubliceerd. De *Grensbode* verscheen vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog als *Der Grenzbote*.[85] Laar roeide in 1925 tegen de stroom in, en vroeg of het kerkblad weer tweetalig zou kunnen worden uitgebracht.[86] In Emlichheim was het Nederlands nog rond 1930 de enige voertaal in de kerk.

Afhankelijkheid: 1900-1923

Ondanks alle pogingen daartoe bleek een volledige zelfstandigheid voor de *Altreformierte Kirche* niet haalbaar. Pogingen tot samenwerking met de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Duitsland liepen op niets uit.[87] De verhoudingen met de *Reformierte Kirche* waren sinds men zich daarvan had afgescheiden gedistantieerd gebleven. De *Altreformierte Kirche* beschikte over slechts één potentiële partner: de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). Dit verband was in 1892 ontstaan uit een samengaan van de meeste gemeenten van de CGK met de 'Doleantie van 1886' van Abraham Kuyper.[88] De Nederlanders waren zich van hun onmisbaarheid zeer wel bewust. Toen de *Altreformierte Kirche* een revisie van haar eigen kerkorde overwoog kreeg zij van de GKN de waarschuwing om niet, zoals in 1872, zonder Nederlands advies te handelen.[89] Kerkrechtelijke expertise was in de grensstreek nu eenmaal dun gezaaid. De synode besloot tot een dubbele koers: nationaal een oriëntatie op Duitsland, kerkelijk op Nederland. Zo kwam het dat de *Altreformierte Kirche* in 1905 de kerkorde van de GKN overnam, maar in het Duits. Vanaf 1907 ging de *Altreformierte Kirche* bovendien op het gebied van de zending op het Indonesisch eiland Sumba samenwerken met de provinciale synodes Groningen, Drenthe en Overijssel van de GKN.[90]

De opleiding van predikanten volgde hetzelfde spoor. Predikant Egbert Kolthoff (1870-1954) vatte die pragmatisch op: een opleiding in Duitsland was ideaal, maar bij gebrek daaraan kwam ook Nederland in aanmerking.[91] De *altreformierte* predikantenopleiding in eigen land telde maar één docent. In 1921 besloot de *Altreformierte Kirche* om deze opleiding op te heffen en haar studenten naar Kampen te verwijzen omdat Jäger in 1923 met emeritaat was gegaan en de inflatie het betalen van een opvolger verhinderde.[92] De *Altreformierte Kirche* sloot zich in dat jaar 'voorlopig' aan bij de GKN. Ze genoot binnen de GKN 'in beperkte mate' de rechten van een particuliere synode, met twee classes. Zo werd de wederzijdse beroepbaarheid van predikanten gewaarborgd. Bovendien ontvingen ook de in de *Altreformierte Kirche* werkzame predikanten na 1930 hun emeritaatsgelden van een Nederlands pensioenfonds. Het gekozen model was een voorstel van hoogleraar

21, 26 e.v. Een attestatie is een document waarop gegevens zoals geboortedatum, doopdatum en belijdenisdatum worden vermeld. Het wordt meestal verstrekt als een kerklid overgaat naar een andere gemeente.

[63] Beuker, *Uelsen*, 118,151.

[64] Jan Berend Sundag, 'Kurze Geschichte vom Ursprung und Aufkommen der Altreformierten Gemeinde allhier in der Grafschaft Bentheim. Im Zeitraum der Jahre 1835 bis 1861, geschrieben in dieses kirchliche Handbuch durch J.B. Sundag. Bei welchen Geschehnissen der Kirche ich Ihnen auch eine kurze Skizze meines Lebens gebe, sowohl vor als auch nach meiner Bekehrung; welches aber nur kurz sein wird", vertaald door Eko Alberts, in: *H.H. Schoemaker. J.B. Sundag. Dokumente aus der Frühgeschichte der Evangelisch-altreformierten Kirche in Niedersachsen*, ed. Synodeausschuss für kirchliches Schrifttum der Ev.-altreformierten Kirche in Niedersachsen (Veldhausen: Synodeausschuss für kirchliches Schrifttum der Ev.-altreformierten Kirche in Niedersachsen, 1981), 42 e.v. en Gülker, *Bentheim*, 55.

[65] Gülker, *Bentheim*, 55 en Beuker, *Umkehr,* 287.

[66] Beuker, *Umkehr,* 278. In januari 1858 voegde zich de gemeente Gildehaus bij de gemeente Bad Bentheim, waarschijnlijk omdat vele gemeenteleden in Gildehaus vanwege excommunicatie of andere redenen hun ge-